

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بلوچستان
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در باستان شناسی

عنوان:

بررسی باستان شناختی محوطه های باستانی بخش غربی تارم سفلی قزوین

استاد راهنما:

دکتر سید رسول موسوی حاجی

استاد مشاور:

دکتر محمد بهرام زاده

تحقیق و نگارش:

میرمهدی هاشمی

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

بهمن ۱۳۸۷

۱۱۱۷۳۰

آرشیو اسناد و کتابخانه ملی بلوچستان
تهیه مدارک

۱۳۸۸ / ۲ / ۱-۱

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان «بررسی باستان شناختی محوطه های باستانی بخش غربی تارم سفلی قزوین» قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد باستان شناسی توسط میرمهدی هاشمی تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر سید رسول موسوی حاجی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

میرمهدی هاشمی

توسط هیئت داوران بررسی و

۱۷/۱۱/۳

درجه عالی به آن تعلق گرفت.

تاریخ	امضاء	نام و نام خانوادگی	
۱۷/۱۱/۳		دکتر سید رسول موسوی حاجی	استاد راهنما:
۱۷/۱۱/۳		دکتر محمد بهرامزاده	استاد مشاور:
۱۷/۱۱/۳		دکتر غلامعلی حاتم	داور ۱:
۱۷/۱۱/۳		دکتر محمد مهدی (توسلی)	داور ۲:
۱۷/۱۱/۳		دکتر گیتی موسوی پور	نماینده تحصیلات تکمیلی:

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب میرمهدی هاشمی تأیید می کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو

امضاء

تقدیم به:

پدر و مادرم، که وجودشان تر جان عشق و صبر و بردباری است و دیریت شرمسار محبت آنهایم

و

تقدیم به همراه بی ادعای زندگی ام، همسر م، که همواره موجب تقویت کما میم بوده است.

سپاسگزاری

شکر خدای را عز و جل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت. جا دارد به حکم ادب و وظیفه از تمامی کسانی که در مراحل مختلف این پایان نامه یاور و همراهم بوده اند سپاسگزاری نمایم:

پیش از هر چیز لازم می دانم از استاد بزرگوارم آقای دکتر سید رسول موسوی حاجی که راهنمایی این پایان نامه را بر عهده داشتند کمال تشکر را داشته باشم. ایشان به راستی در تدوین این پایان نامه نقش بسیار چشمگیری داشته و در تمامی مراحل کار اعم از مطالعات اسنادی و میدانی، راهنما و دستگیر اینجانب بوده اند.

از آقای دکتر محمد بهرام زاده ریاست محترم وقت سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع دستی استان قزوین که به عنوان استاد مشاور از حمایت های بی دریغ شان در تدوین پایان نامه بهره فراوان گرفتم کمال سپاس و قدردانی را دارم.

سپاس و قدردانی ویژه دارم از کلیه اساتید محترم گروه باستان شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان و اساتید محترم گروه باستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر که بنده را در طول تحصیل از رهنمودها و راهنمایی هایشان برخوردار کرده اند.

همچنین دوستان، همکاران و عزیزان دیگری نیز در به انجام رسیدن این پژوهش، هر کدام در مقطعی همراه و یاری گر اینجانب بوده اند که قدردان این عزیزان هستم:

آقایان حسین طارمیان و شمس اله کاظمی زاد، همکاران اینجانب در بررسی میدانی. آقای محسن بمانی همکاری در تهیه نقشه های GIS. آقای جواد اعلایی مقدم: طراحی سفال ها و تدوین رایانه ای. سرکار خانم زهره عرب: تایپ پایان نامه. آقایان محمدرضا زاجکار، حسینی، رجبی و موسوی، شهردار و اعضای وقت شورای شهر سیردان برای مساعدت در تهیه امکانات اقامت گروه بررسی، جمشید سلیمی عضو محترم شورای روستای حصار و مردم مهمان نواز بخش تارم سفلی برای مهمان نوازی و راهنمایی های میدانی. آقای محرم عبدالله پور کارشناس محترم میراث فرهنگی زنجان برای همکاری در تسهیل انجام کارهای میدانی.

دوستان و همکلاسی هایم، آقایان علیرضا کریمی، نوذر حیدری، مرتضی عطایی، میثم شهبسواری، افشین باوندپور و عزیزاله بزّی برای یاری در پژوهش های اسنادی و تدوین نهایی. و خانواده های ارجمند امامقلی و هاشمی برای همراهی در تمامی مراحل تحصیل.

چکیده:

بیشتر پژوهش‌های باستان‌شناسانه در استان قزوین در مناطق پست و دشت‌های آن انجام شده در حالی که سهم مناطق کوهستانی استان از جمله بخش تارم سفلی واقع در شمال غربی استان بسیار ناچیز است. موقعیت زیست محیطی و شرایط اقلیمی منطقه تارم سفلی نقش چشمگیری در شکل‌گیری مکان‌های باستانی متعلق به ادوار مختلف داشته است. محدوده‌ی مورد بررسی در این پژوهش شامل بخش غربی تارم سفلی در دهستان خندان و چوقور می باشد که وسعت آن به بیش از ۳۰۰ کیلومتر مربع می رسد. بررسی میدانی در این محدوده به روش پیمایش با خودرو و استفاده از اطلاعات افراد محلی انجام شده است. برای نمونه برداری، سطح مکان‌های که کمتر از ۵۰۰۰ متر مربع وسعت داشتند با دو محور متقاطع در جهات اصلی و فرعی به هشت بخش تقسیم گردیدند. سپس سعی شد تا از هر بخش یک یا دو نمونه از هر گونه سفال برداشت شود. در پایان عملیات بررسی که از محدوده‌ی ۱۲ روستا و یک شهر بخش غربی تارم سفلی به انجام رسید، تعداد ۴۰ مکان باستانی شناسایی شدند که بر اساس مقایسه گونه شناختی نمونه‌های سفالین جمع آوری شده از هر مکان، متعلق به دوره‌های آهن، اشکانی، ساسانی و دوران میانه و متأخر اسلامی می باشند. تحلیل زیستگاهی مکان‌های باستانی شناسایی شده و برآورد نسبی جمعیت محوطه‌های مسکونی در بخش غربی تارم سفلی، درستی فرضیه ارائه شده در این تحقیق را مبنی بر اینکه "کوهستانی بودن بخش غربی تارم سفلی و برخورداری این حوزه از منابع زیست محیطی متناسب با کشاورزی و دامپروری، موجب شده تا استقرارهای دوران مختلف فرهنگی در این بخش کمتر به شکل شهرنشینی و بیشتر به صورت واحدهای کوچک و ساده با اقتصاد معیشتی متکی به دامپروری و کشاورزی (توامان) باشند" را تایید نموده است.

کلمات کلیدی: تارم سفلی، بررسی باستان‌شناختی، تحلیل زیستگاهی، کوچ‌نشینی، سیستم اطلاعات جغرافیایی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۲	کلیات طرح تحقیق.....
۲	۱- تعریف مسئله و بیان آن.....
۲	۲- سابقه و ضرورت تحقیق.....
۳	۳- فرضیه تحقیق.....
۳	۴- اهداف تحقیق.....
۴	۵- چه کاربردهای از انجام این تحقیق متصور است؟.....
۴	۶- استفاده کنندگان از نتایج پایان نامه.....
۴	۷- نوآوری در طرح چیست؟.....
۴	۸- روش انجام تحقیق:.....
۴	۹- روش و ابزار گردآوری اطلاعات.....
۵	۱۰- روش نمونه گیری.....
۵	۱۱- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....
۶	فصل اول: مطالعات اسنادی.....
۷	۱-۱- جغرافیای طبیعی تارم سفلی.....
۷	۱-۱-۱- موقعیت جغرافیایی، حدود و وسعت بخش تارم سفلی.....
۷	۱-۱-۲- ناهمواری ها.....
۷	۱-۱-۲-۱- کوهها.....
۱۰	۱-۱-۲-۲- درهها.....
۱۱	۱-۱-۳- منابع آب.....
۱۱	۱-۱-۳-۱- آب های سطحی.....
۱۳	۱-۱-۳-۲- آب های زیرزمینی.....
۱۴	۱-۱-۴- اقلیم.....
۱۴	۱-۱-۴- آب هوا (دما).....
۱۵	۱-۱-۴-۲- بادها.....
۱۶	۱-۱-۵- پوشش گیاهی.....
۱۹	۱-۱-۶- گونه های جانوری.....
۲۰	۱-۱-۷- زمین ریخت شناسی.....
۲۱	۱-۱-۷-۱- توده های نفوذی.....
۲۲	۱-۱-۷-۲- زمین شناسی ساختمانی.....
۲۲	۱-۱-۷-۳- زمین شناسی اقتصادی.....

۲۳	.....۴-۷-۱-۱ وضعیت لرزه خیزی
۲۳	.....۲-۱- جغرافیای انسانی
۲۳	.....۱-۲-۱ تقسیمات اداری و سیاسی
۲۴	.....۲-۲-۱ زبان
۲۵	.....۳-۲-۱ وجه تسمیه تارم سفلی
۲۶	.....۳-۱ تاریخ و جغرافیای تاریخی تارم سفلی
۲۵	..... فصل دوم: مطالعات میدانی
۳۶	.....۱-۲ موقعیت محدوده بررسی
۳۶	.....۲-۲ پیشینه پژوهش‌های باستان شناختی بخش تارم سفلی قزوین
۳۶	.....۳-۲ روش بررسی
۳۷	.....۴-۲ روش نمونه برداری سفال
۳۷	.....۵-۲ روش ثبت و ضبط و مطالعه نمونه‌های سفالین
۴۰	.....۶-۲ مکان های باستانی شناسایی شده در تارم سفلی
۴۰	.....۱-۶-۲ مکان شماره ۰۰۱ (ت.س. ۰۰۱)
۴۷	.....۲-۶-۲ مکان شماره ۰۰۲ (ت.س. ۰۰۲)
۵۶	.....۳-۶-۲ مکان شماره ۰۰۳ (ت.س. ۰۰۳)
۶۲	.....۴-۶-۲ مکان شماره ۰۰۴ (ت.س. ۰۰۴)
۶۶	.....۵-۶-۲ مکان شماره ۰۰۵ (ت.س. ۰۰۵)
۶۹	.....۶-۶-۲ مکان شماره ۰۰۶ (ت.س. ۰۰۶)
۷۵	.....۷-۶-۲ مکان شماره ۰۰۷ (ت.س. ۰۰۷)
۸۱	.....۸-۶-۲ مکان شماره ۰۰۸ (ت.س. ۰۰۸)
۸۷	.....۹-۶-۲ مکان شماره ۰۰۹ (ت.س. ۰۰۹)
۹۴	.....۱۰-۶-۲ مکان شماره ۰۱۰ (ت.س. ۰۱۰)
۹۷	.....۱۱-۶-۲ مکان شماره ۰۱۱ (ت.س. ۰۱۱)
۱۰۰	.....۱۲-۶-۲ مکان شماره ۰۱۲ (ت.س. ۰۱۲)
۱۰۳	.....۱۳-۶-۲ مکان شماره ۰۱۳ (ت.س. ۰۱۳)
۱۱۶	.....۱۴-۶-۲ مکان شماره ۰۱۴ (ت.س. ۰۱۴)
۱۲۲	.....۱۵-۶-۲ مکان شماره ۰۱۵ (ت.س. ۰۱۵)
۱۳۲	.....۱۶-۶-۲ مکان شماره ۰۱۶ (ت.س. ۰۱۶)
۱۳۵	.....۱۷-۶-۲ مکان شماره ۰۱۷ (ت.س. ۰۱۷)
۱۴۲	.....۱۸-۶-۲ مکان شماره ۰۱۸ (ت.س. ۰۱۸)
۱۴۹	.....۱۹-۶-۲ مکان شماره ۰۱۹ (ت.س. ۰۱۹)
۱۵۷	.....۲۰-۶-۲ مکان شماره ۰۲۰ (ت.س. ۰۲۰)
۱۶۳	.....۲۱-۶-۲ مکان شماره ۰۲۱ (ت.س. ۰۲۱)
۱۷۰	.....۲۲-۶-۲ مکان شماره ۰۲۲ (ت.س. ۰۲۲)
۱۷۳	.....۲۳-۶-۲ مکان شماره ۰۲۳ (ت.س. ۰۲۳)

۱۸۲	.....(ت.س. ۰۲۴)	مکان شماره ۲۴-۶-۲
۱۸۹	.....(ت.س. ۰۲۵)	مکان شماره ۲۵-۶-۲
۱۹۲	.....(ت.س. ۰۲۶)	مکان شماره ۲۶-۶-۲
۱۹۶	.....(ت.س. ۰۲۷)	مکان شماره ۲۷-۶-۲
۲۰۶	.....(ت.س. ۰۲۸)	مکان شماره ۲۸-۶-۲
۲۰۹	.....(ت.س. ۰۲۹)	مکان شماره ۲۹-۶-۲
۲۱۶	.....(ت.س. ۰۳۰)	مکان شماره ۳۰-۶-۲
۲۲۵	.....(ت.س. ۰۳۱)	مکان شماره ۳۱-۶-۲
۲۳۴	.....(ت.س. ۰۳۲)	مکان شماره ۳۲-۶-۲
۲۴۰	.....(ت.س. ۰۳۳)	مکان شماره ۳۳-۶-۲
۲۴۹	.....(ت.س. ۰۳۴)	مکان شماره ۳۴-۶-۲
۲۵۹	.....(ت.س. ۰۳۵)	مکان شماره ۳۵-۶-۲
۲۶۶	.....(ت.س. ۰۳۶)	مکان شماره ۳۶-۶-۲
۲۷۵	.....(ت.س. ۰۳۷)	مکان شماره ۳۷-۶-۲
۲۸۵	.....(ت.س. ۰۳۸)	مکان شماره ۳۸-۶-۲
۲۹۸	.....(ت.س. ۰۳۹)	مکان شماره ۳۹-۶-۲
۳۰۱	.....(ت.س. ۰۴۰)	مکان شماره ۴۰-۶-۲
۳۱۶	فصل سوم: تحلیل داده ها و ارزیابی فرضیه ی تحقیق.....	
۳۱۷	۱-۳- تحلیل داده ها.....	
۳۲۹	۲-۳- ارزیابی فرضیه:.....	
۳۶۵	فصل چهارم: جمع بندی و نتیجه گیری.....	
۳۸۴	منابع و ماخذ.....	

فهرست جدول ها

صفحه	عنوان
۱۳	جدول (۱-۱). مجموع برداشت آب از منابع زیر زمینی (بر حسب میلی متر مکعب).....
۱۷	جدول (۲-۱). گیاهان عمده منطقه تارم سفلی.....
۴۳	جدول ۲-۲-۶-۱ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۱).....
۵۰	جدول ۲-۲-۶-۲ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۲).....
۵۸	جدول ۲-۲-۶-۳ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۳).....
۶۴	جدول ۲-۲-۶-۴ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۴).....
۶۷	جدول ۲-۲-۶-۵ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۵).....
۷۱	جدول ۲-۲-۶-۶ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۶).....
۷۷	جدول ۲-۲-۶-۷ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۷).....
۸۳	جدول ۲-۲-۶-۸ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۸).....
۹۰	جدول ۲-۲-۶-۹ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۰۹).....
۹۵	جدول ۲-۲-۶-۱۰ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۰).....
۹۸	جدول ۲-۲-۶-۱۱ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۱).....
۱۰۱	جدول ۲-۲-۶-۱۲ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۲).....
۱۰۸	جدول ۲-۲-۶-۱۳ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۳).....
۱۱۸	جدول ۲-۲-۶-۱۴ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۴).....
۱۲۶	جدول ۲-۲-۶-۱۵ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۵).....
۱۳۳	جدول ۲-۲-۶-۱۶ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۶).....
۱۳۷	جدول ۲-۲-۶-۱۷ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۷).....
۱۴۵	جدول ۲-۲-۶-۱۸ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۸).....
۱۵۲	جدول ۲-۲-۶-۱۹ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۱۹).....
۱۵۹	جدول ۲-۲-۶-۲۰ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۰).....
۱۶۵	جدول ۲-۲-۶-۲۱ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۱).....
۱۷۱	جدول ۲-۲-۶-۲۲ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۲).....
۱۷۶	جدول ۲-۲-۶-۲۳ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۳).....
۱۸۵	جدول ۲-۲-۶-۲۴ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۴).....
۱۹۰	جدول ۲-۲-۶-۲۵ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۵).....
۱۹۴	جدول ۲-۲-۶-۲۶ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۶).....
۱۹۹	جدول ۲-۲-۶-۲۷ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۷).....
۲۰۷	جدول ۲-۲-۶-۲۸ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۸).....
۲۱۱	جدول ۲-۲-۶-۲۹ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۲۹).....

۲۱۹	جدول ۲-۶-۳۰ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۰).....
۲۲۸	جدول ۲-۶-۳۱ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۱).....
۲۳۶	جدول ۲-۶-۳۲ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۲).....
۲۴۳	جدول ۲-۶-۳۳ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۳).....
۲۵۲	جدول ۲-۶-۳۴ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۴).....
۲۶۲	جدول ۲-۶-۳۵ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۵).....
۱۶۹	جدول ۲-۶-۳۶ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۶).....
۲۷۸	جدول ۲-۶-۳۷ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۷).....
۲۸۹	جدول ۲-۶-۳۸ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۸).....
۲۹۹	جدول ۲-۶-۳۹ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۳۹).....
۳۰۳	جدول ۲-۶-۴۰ (وضعیت عمومی مکان شماره ۰۴۰).....
۳۴۱	جدول (۳-۱). برآورد نسبی جمعیت مکان‌های باستانی بخش غربی تارم سفلی.....
۳۴۲	جدول (۳-۲). نوسانات جمعیتی با مساحت کل مکان‌ها در هر دوره.....

فهرست نقشه ها

صفحه	عنوان
۳۳	نقشه ۱-۱- موقعیت سیاسی بخش تارم سفلی نسبت به استان قزوین و ایران.....
۳۴	نقشه ۲-۱- وضعیت شبکه آبراهه‌های دهستان‌های خندان و چوقور بخش تارم سفلی.....
۳۴	نقشه ۳-۱- وضعیت توپوگرافی استان قزوین.....
۳۰۹	نقشه ۱-۲- موقعیت محدوده‌ی بررسی در بخش تارم سفلی قزوین.....
۳۱۱	نقشه ۲-۲- موقعیت مکان‌های ۰۰۱ تا ۰۰۸ در نقشه ۱:۵۰۰۰۰ محدوده بررسی.....
۳۱۲	نقشه ۲-۳- موقعیت مکان‌های ۰۰۹ تا ۰۱۶ در نقشه ۱:۵۰۰۰۰ محدوده بررسی.....
۳۱۳	نقشه ۲-۴- موقعیت مکان‌های ۰۱۷ تا ۰۲۴ در نقشه ۱:۵۰۰۰۰ محدوده بررسی.....
۳۱۴	نقشه ۲-۵- موقعیت مکان‌های ۰۲۵ تا ۰۳۶ در نقشه ۱:۵۰۰۰۰ محدوده بررسی.....
۳۱۵	نقشه ۲-۶- موقعیت مکان‌های ۰۳۷ تا ۰۴۰ در نقشه ۱:۵۰۰۰۰ محدوده بررسی.....
۳۴۷	نقشه ۳-۱- موقعیت تمام مکان‌های شناسایی شده در محدوده‌ی مورد مطالعه بر روی نقشه ۱:۵۰۰۰۰
۳۴۸	نقشه ۳-۲- پراکندگی مکان‌های عصر آهن محدوده مطالعاتی.....
۳۴۹	نقشه ۳-۳- پراکندگی مکان‌های دوره اشکانی محدوده مطالعاتی.....
۳۵۰	نقشه ۳-۴- پراکندگی مکان‌های دوره اسلامی محدوده مطالعاتی.....
۳۵۱	نقشه ۳-۵- پراکندگی مکان‌های اواخر قاجار و اوایل پهلوی در محدوده مطالعاتی.....
۳۵۲	نقشه ۳-۶- پراکندگی مکان‌های عصر آهن-اشکانی-اسلامی و اشکانی- ساسانی در محدوده مطالعاتی.....
۳۵۳	نقشه ۳-۷- پراکندگی مکان‌های اشکانی-اسلامی در محدوده مطالعاتی.....
۳۵۴	نقشه ۳-۸- پراکندگی مکان‌های عصر آهن نسبت به ارتفاع و رودخانه دایمی.....
۳۵۵	نقشه ۳-۹- پراکندگی مکان‌های عصر آهن نسبت به راه‌های مواصلاتی.....
۳۵۶	نقشه ۳-۱۰- پراکندگی مکان‌های دوره اشکانی نسبت به ارتفاع و رودخانه دایمی.....
۳۵۷	نقشه ۳-۱۱- پراکندگی مکان‌های دوره اشکانی-اسلامی نسبت به ارتفاع و رودخانه دایمی.....
۳۵۸	نقشه ۳-۱۲- پراکندگی مکان‌های دوره اشکانی نسبت به راه‌های مواصلاتی.....
۳۵۹	نقشه ۳-۱۳- پراکندگی مکان‌های دوره اسلامی نسبت به ارتفاع و رودخانه دایمی.....
۳۶۰	نقشه ۳-۱۴- پراکندگی مکان‌های دوره اسلامی نسبت به راه‌های مواصلاتی.....
۳۶۱	نقشه ۳-۱۵- پراکندگی مکان‌های اواخر قاجار و اوایل پهلوی نسبت به ارتفاع و رودخانه دایمی.....
۳۷۸	نقشه ۴-۱- پراکندگی مکان‌های شناسایی شده در محدوده مطالعاتی تارم سفلی.....
۳۷۹	نقشه ۴-۱- پراکندگی مکان‌های باستانی عصر آهن نسبت به ارتفاع.....
۳۸۰	نقشه ۴-۱- پراکندگی مکان‌های باستانی دوره اشکانی نسبت به ارتفاع.....
۳۸۱	نقشه ۴-۱- پراکندگی مکان‌های باستانی دوره اشکانی- اسلامی نسبت به ارتفاع.....
۳۸۲	نقشه ۴-۱- پراکندگی مکان‌های باستانی دوره اسلامی نسبت به ارتفاع.....

فهرست شکل ها

صفحه	عنوان
۳۰۸	شکل (۱-۲)- موقعیت بخش تارم سفلی و محدوده مورد مطالعه در تصویر ماهواره ای.....
۳۱۰	شکل (۲-۲)- جدول وضعیت عمومی محوطه ها.....
۳۱۰	شکل (۳-۲)- شکل فرم ثبت اطلاعات مربوط به نمونه های سفالین.....
۴۶	شکل (۴-۲)- مکان شماره ۰۰۱ (تپه بروج).....
۴۶	شکل (۵-۲)- سفال مکان شماره ۰۰۱.....
۵۴	شکل (۶-۲)- مکان شماره ۰۰۲ (قوم لی دره تپه سی).....
۵۴	شکل (۷-۲)- مکان شماره ۰۰۲ (قوم لی دره تپه سی).....
۵۵	شکل (۸-۲)- سفال مکان شماره ۰۰۲.....
۵۵	شکل (۹-۲)- سر پیکرک سفالی یافت شده از مکان شماره ۰۰۲.....
۶۱	شکل (۱۰-۲)- مکان شماره ۰۰۳ (گورستان ناخور یولاغی).....
۶۱	شکل (۱۱-۲)- سفال مکان شماره ۰۰۳.....
۶۵	شکل (۱۲-۲)- مکان شماره ۰۰۴ (پناهگاه سنگی قیز قلعه سی).....
۶۵	شکل (۱۳-۲)- مکان شماره ۰۰۴ (پناهگاه سنگی قیز قلعه سی).....
۶۸	شکل (۱۴-۲)- مکان شماره ۰۰۵ (تپه قبرستان اسلامی بروج).....
۶۸	شکل (۱۵-۲)- نمونه قبر یک زن در تپه قبرستان اسلامی بروج.....
۷۴	شکل (۱۶-۲)- مکان شماره ۰۰۶ (ارتا تپه سی).....
۷۴	شکل (۱۷-۲)- سفال مکان شماره ۰۰۶.....
۸۰	شکل (۱۸-۲)- مکان شماره ۰۰۷ (گورستان مراد یالی).....
۸۰	شکل (۱۹-۲)- فال مکان شماره ۰۰۷.....
۸۶	شکل (۲۰-۲)- مکان شماره ۰۰۸ (تپه دولایی).....
۸۶	شکل (۲۱-۲)- سفال مکان شماره ۰۰۸.....
۹۳	شکل (۲۲-۲)- مکان شماره ۰۰۹ (ال مرزی).....
۹۳	شکل (۲۳-۲)- سفال مکان شماره ۰۰۹.....
۹۶	شکل (۲۴-۲)- مکان شماره ۰۱۰ (امامزاده خانقاه یا امامزاده ابراهیم).....
۹۶	شکل (۲۵-۲)- مکان شماره ۰۱۰ (امامزاده خانقاه یا امامزاده ابراهیم).....
۹۹	شکل (۲۶-۲)- مکان شماره ۰۱۱ (گنبد تپه سی).....
۹۹	شکل (۲۷-۲)- مکان شماره ۰۱۱ (گنبد تپه سی).....
۱۰۲	شکل (۲۸-۲)- مکان شماره ۰۱۲ (یازلو داش).....
۱۰۲	شکل (۲۹-۲)- مکان شماره ۰۱۲ (سنگ نگاره های یازلو داش).....
۱۱۴	شکل (۳۰-۲)- مکان شماره ۰۱۳ (چراغ قویان).....
۱۱۴	شکل (۳۱-۲)- مکان شماره ۰۱۳ (ورودی فضای مسکونی).....

- شکل (۳۲-۲) - سفال مکان شماره ۱۳ ..... ۱۱۵
- شکل (۳۳-۲) - مکان شماره ۱۴ (چراغ خان) ۱۲۱
- شکل (۳۴-۲) - سفال مکان شماره ۱۴ ..... ۱۲۱
- شکل (۳۵-۲) - مکان شماره ۱۵ (تپه بابا) ۱۳۱
- شکل (۳۶-۲) - سفال مکان شماره ۱۵ ..... ۱۳۱
- شکل (۳۷-۲) - مکان شماره ۱۶ (امامزاده بابا یا امامزاده سید سلطان) ۱۳۴
- شکل (۳۸-۲) - مکان شماره ۱۶ (امامزاده بابا یا امامزاده سید سلطان) ۱۳۴
- شکل (۳۹-۲) - مکان شماره ۱۷ (تپه حسنقلو یا قیز قلعه ۲) ۱۴۰
- شکل (۴۰-۲) - مکان شماره ۱۷ (بقایای معماری) ۱۴۰
- شکل (۴۱-۲) - سفال مکان شماره ۱۷ ..... ۱۴۱
- شکل (۴۲-۲) - مکان شماره ۱۸ (تپه قیز قلعه ۱) ۱۴۸
- شکل (۴۳-۲) - سفال مکان شماره ۱۸ ..... ۱۴۸
- شکل (۴۴-۲) - مکان شماره ۱۹ (تپه زردین) ۱۵۵
- شکل (۴۵-۲) - مکان شماره ۱۹ (بقایای دیوار خشتی) ۱۵۵
- شکل (۴۶-۲) - سفال مکان شماره ۱۹ ..... ۱۵۶
- شکل (۴۷-۲) - مکان شماره ۲۰ (تپه باغلار دالو دید از ضلع شمالی) ۱۶۲
- شکل (۴۸-۲) - سفال مکان شماره ۲۰ ..... ۱۶۲
- شکل (۴۹-۲) - مکان شماره ۲۱ (گونی قلعه دید از ضلع غربی) ۱۶۸
- شکل (۵۰-۲) - مکان شماره ۲۱ (بقایای معماری) ۱۶۸
- شکل (۵۱-۲) - ابزار سنگی‌های یافت شده از مکان شماره ۲۱ ..... ۱۶۹
- شکل (۵۲-۲) - سفال مکان شماره ۲۱ ..... ۱۶۹
- شکل (۵۳-۲) - مکان شماره ۲۲ (دورنمای امامزاده مرسل دید از ضلع جنوبی) ۱۷۲
- شکل (۵۴-۲) - مکان شماره ۲۲ (امامزاده مرسل) ۱۷۲
- شکل (۵۵-۲) - مکان شماره ۲۳ (شامی دامی ۲ دید از ضلع غربی) ۱۸۱
- شکل (۵۶-۲) - سفال مکان شماره ۲۳ ..... ۱۸۱
- شکل (۵۷-۲) - مکان شماره ۲۴ (شامی دامی ۱) ۱۸۸
- شکل (۵۸-۲) - سفال مکان شماره ۲۴ ..... ۱۸۸
- شکل (۵۹-۲) - مکان شماره ۲۵ (ورودی معدن زاج سیردان) ۱۹۱
- شکل (۶۰-۲) - مکان شماره ۲۵ (کوره‌ی پخت سنگ زاج) ۱۹۱
- شکل (۶۱-۲) - مکان شماره ۲۶ (پوشش گنبدی سقف چای حمامی) ۱۹۵
- شکل (۶۲-۲) - مکان شماره ۲۶ (فضای داخلی چای حمامی) ۱۹۵
- شکل (۶۳-۲) - مکان شماره ۲۷ (نمای عمومی از محوطه امامزاده سقا) ۲۰۴
- شکل (۶۴-۲) - مکان شماره ۲۷ (آرامگاه امامزاده سقا) ۲۰۴
- شکل (۶۵-۲) - سفال مکان شماره ۲۷ ..... ۲۰۵
- شکل (۶۶-۲) - مکان شماره ۲۸ (آب انبارهای سقا دید از جنوب) ۲۰۸
- شکل (۶۷-۲) - مکان شماره ۲۸ (حوض دست کند نیمه کاره) ۲۰۸

- شکل (۲-۶۸)- مکان شماره ۲۹۰ (نمای عمومی گورستان تاریخی و اسلامی خرابه زاکان) ۲۱۴
- شکل (۲-۶۹)- مکان شماره ۲۹۰ (گور دوره تاریخی) ۲۱۴
- شکل (۲-۷۰)- مکان شماره ۲۹۰ (سنگ قبرهای اسلامی) ۲۱۵
- شکل (۲-۷۱)- سفال مکان شماره ۲۹۰ ..... ۲۱۵
- شکل (۲-۷۲)- مکان شماره ۳۰۰ (نمای عمومی محوطه خرابه زاکان دید از غرب) ۲۲۳
- شکل (۲-۷۳)- مکان شماره ۳۰۰ (بقایای معماری باقی مانده در سطح محوطه خرابه زاکان) ۲۲۳
- شکل (۲-۷۴)- مکان شماره ۳۰۰ (دهانه ورودی زاغه زیرزمینی) ۲۲۴
- شکل (۲-۷۵)- سفال مکان شماره ۳۰۰ ..... ۲۲۴
- شکل (۲-۷۶)- مکان شماره ۳۱۰ (سینیخلار) ۲۳۳
- شکل (۲-۷۷)- سفال مکان شماره ۳۱۰ ..... ۲۳۳
- شکل (۲-۷۸)- مکان شماره ۳۲۰ (قلعه کفایول) ۲۳۹
- شکل (۲-۷۹)- سفال مکان شماره ۳۲۰ ..... ۲۳۹
- شکل (۲-۸۰)- مکان شماره ۳۳۰ (محوطه این‌نین) ۲۴۸
- شکل (۲-۸۱)- سفال مکان شماره ۳۳۰ ..... ۲۴۸
- شکل (۲-۸۲)- مکان شماره ۳۴۰ (خورماوا) ۲۵۷
- شکل (۲-۸۳)- مکان شماره ۳۴۰ (نمای عمومی خورماوا دید از غرب) ۲۵۷
- شکل (۲-۸۴)- ابزار سنگی های یافت شده از سطح مکان شماره ۳۴۰ ..... ۲۵۸
- شکل (۲-۸۵)- سفال مکان شماره ۳۴۰ ..... ۲۵۸
- شکل (۲-۸۶)- مکان شماره ۳۵۰ (تپه اخته) ۲۶۵
- شکل (۲-۸۷)- سفال مکان شماره ۳۵۰ ..... ۲۶۵
- شکل (۲-۸۸)- مکان شماره ۳۶۰ (تپه سی دات) ۲۷۴
- شکل (۲-۸۹)- سفال مکان شماره ۳۶۰ ..... ۲۷۴
- شکل (۲-۹۰)- مکان شماره ۳۷۰ (ساری قالاخ لار) ۲۸۳
- شکل (۲-۹۱)- مکان شماره ۳۷۰ (ساری قالاخ لار دید از غرب) ۲۸۳
- شکل (۲-۹۲)- سفال مکان شماره ۳۷۰ ..... ۲۸۴
- شکل (۲-۹۳)- مکان شماره ۳۸۰ (نمای عمومی اوغلان قیز قلعه سی یا قلعه فردوس) ۲۹۶
- شکل (۲-۹۴)- مکان شماره ۳۸۰ (سازه سنگی برفراز اوغلان قلعه سی) ۲۹۶
- شکل (۲-۹۵)- مکان شماره ۳۸۰ (بقایای حوض ذخیره‌ی آب بر سطح اوغلان قلعه سی) ۲۹۷
- شکل (۲-۹۶)- سفال مکان شماره ۳۸۰ ..... ۲۹۷
- شکل (۲-۹۷)- مکان شماره ۳۹۰ (امامزاده دانیال) ۳۰۰
- شکل (۲-۹۸)- مکان شماره ۳۹۰ (فضای داخلی اتاق آرامگاه با طاق‌نمای هلالی شکل) ۳۰۰
- شکل (۲-۹۹)- مکان شماره ۴۰۰ (ضلع جنوبی قلعه شاه اسماعیل) ۳۰۶
- شکل (۲-۱۰۰)- مکان شماره ۴۰۰ (بقایای دیوارهای تدافعی در سطح قلعه شاه اسماعیل) ۳۰۶
- شکل (۲-۱۰۱)- سفال مکان شماره ۴۰۰ ..... ۳۰۷
- شکل (۳-۱)- تصویر محدوده بخش غربی تارم سفلی (دهستان‌های خندان و چوقور) ۳۶۲
- شکل (۳-۲)- تصویر مکان‌های شناسایی شده در شهر سیردان ۳۶۲

- شکل (۳-۳) - تصویر موقعیت بخش غربی تارم سفلی نسبت به جلگه دریای خزر در شمال و دشت ابهر در جنوب ۳۶۳
- شکل (۴-۳) - تصویر مکان‌های شناسایی شده در روستای بروج..... ۳۶۳
- شکل (۱-۴) - تصویر پراکندگی مکان‌های شناسایی شده در محدوده تارم سفلی (دهستان‌های خندان و چوقور)..... ۳۸۲
- شکل (۲-۴) - تصویر همجواری بخش غربی تارم سفلی با سلطانیه زنجان..... ۳۸۳

مقدمه:

آگاهی و شناخت ما از استقرارهای گذشته در بخش غربی تارم سفلی قزوین به پژوهش مختصر در محوطه‌ی قلعه سمیران (رضایی: ۱۳۷۸) و نیز بررسی باستان شناختی در محدوده‌ای به وسعت حدود ۲۵۰ کیلومتر مربع در دهستان چوقور (طارمیان: ۱۳۸۷) محدود می‌شود. با اینکه سهم پژوهش‌های باستان شناختی در این منطقه کوهستانی بسیار ناچیز است، لیکن گزارش‌های موجود از همین پژوهش‌های اندک، آشکارا بر اهمیت، باستان شناسانه‌ی منطقه و غنای فرهنگی آن گواهی می‌دهند.

برخورداری منطقه کوهستانی بخش غربی تارم سفلی قزوین از تعدد آثار و کثرت محوطه‌های باستانی و نیز ناشناخته بودن بیشتر بخش‌های آن از دیدگاه باستان شناسی، از جمله عواملی بودند که نگارنده را ترغیب نمودند تا با انجام یک بررسی باستان شناختی در محدوده‌ای به وسعت تقریبی ۳۰۰ کیلومتر مربع در بخش غربی تارم سفلی قزوین، ضمن شناسایی مجموعه‌ی آثار آن، با تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده به ارزیابی، سنجش و نقد فرضیه‌ی تحقیق که بر عدم برخورداری منطقه از سکونتگاه‌ها و استقرارهای شهر نشینی و به تبع تأثیر احتمالی وضعیت ژئومورفولوژی این حوزه در پیدایش استقرارهای کوچک دامپروری و کوچ‌نشینی تأکید داشته است، پردازد.

نتایج حاصل از انجام این پژوهش که منجر به شناسایی چهل محوطه‌ی باستانی از دوره‌های مختلف فرهنگی: آهن، اشکانی، ساسانی و سده‌های میانه و متأخر اسلامی شده است، به وضوح نشان می‌دهد که این حوزه به دلیل ظرفیت‌های زیست محیطی و نیز وضعیت ژئومورفولوژی‌اش، در طول دوران مختلف فرهنگی استعداد و قابلیت‌های لازم را برای زندگی کوچ‌نشینی دامپروری و یکجانشینی کوچک داشته است.

این پایان نامه در چهار فصل تنظیم شده است. فصل اول که با عنوان مطالعات اسنادی نگارش یافته است، از سه بخش تشکیل گردید. بخش اول به جغرافیای طبیعی تارم سفلی می‌پردازد. در بخش دوم، جغرافیای انسانی مورد بررسی قرار گرفت. تاریخ و جغرافیای تاریخی تارم سفلی عنوان بخش سوم از فصل اول است.

فصل دوم مطالعات میدانی محدوده‌ی مورد بررسی را در بر می‌گیرد که شامل بخش‌های متعددی چون: موقعیت محدوده‌ی بررسی، پیشینه پژوهش‌های باستان شناختی بخش تارم سفلی قزوین، روش بررسی، روش نمونه برداری سفال، روش ثبت و ضبط و مطالعه نمونه‌های سفالین و معرفی مکان‌های باستانی شناسایی شده در بخش غربی تارم سفلی می‌شود.

فصل سوم به تحلیل داده‌ها و ارزیابی فرضیه‌ی تحقیق می‌پردازد. در این فصل، داده‌های جمع‌آوری شده برای ارزیابی و سنجش فرضیه‌ی مورد نظر تحقیق، مورد تحلیل قرار گرفتند. حاصل تحلیل‌های انجام گرفته، درستی فرضیه تحقیق را تأیید نموده است.

فصل چهارم که آخرین فصل پایان نامه را تشکیل می‌دهد به جمع بندی و نتیجه گیری اختصاص می‌یابد و در آن سعی شده است تا حاصل کار به صورت مختصر و روان بیان گردد.

کلیات طرح تحقیق:

۱- تعریف مسئله و بیان آن:

بررسی های میدانی باستان شناسی از پژوهش های کاربردی علم باستان شناسی به شمار می رود که مستلزم شناسایی آثار و تپه های باستانی و جمع آوری داده و یافته های موجود و در نهایت تجزیه و تحلیل و طبقه بندی روشمند یک محدوده ی جغرافیایی می باشد. با توجه به اینکه بررسی باستان شناسی موجب تبیین کیفیت توزیع محل های باستانی و معرفی و شناسایی محل های ادوار مختلف شده و تنوع، کیفیت و انواع موارد فرهنگی موجود در یک منطقه را مشخص می کند. لذا بهترین وسیله برای بدست آوردن اطلاعات در زمینه ادوار فرهنگی موجود در یک منطقه، کیفیت و چگونگی ارتباط و توزیع مکان آنها می باشد. از طرفی این بررسی ها به دلیل کم خرج بودن و اندک بودن دامنه تخریب آن ها، ابزار مفیدی برای کسب اطلاعات گسترده در پژوهش های باستان شناسی در یک منطقه به شمار می روند. متأسفانه با وجود اهمیت فراوانی که بررسی های باستان شناختی در شناخت مناطق گوناگون و درک مراحل فرهنگی آنها دارند، سهم منطقه کوهستانی تارم سفلی قزوین از این بررسی ها ناچیز می باشد حال آنکه این بخش به دلیل برخورداری از منابع عالی زیست محیطی، شرایط لازم را برای سکونت انسان در طول اعصار مختلف تاریخ داشته است. در این پژوهش، سعی بر آن است تا با انجام یک بررسی روشمند باستان شناختی در محدوده ای به وسعت حدود ۳۰۰ کیلومتر مربع در بخش غربی تارم سفلی (حد فاصل دهستان های خندان و چوقور)، داده های مورد نیاز را برای پاسخگویی به پرسش تحقیق و ارزیابی آن جمع نموده و نسبت به تجزیه و تحلیل آنها اقدام شود. پرسشی که تحقیق حاضر بر آن است تا بدان پاسخ گوید، چنین است: ژئومورفولوژی و منابع زیست محیطی بخش غربی تارم سفلی قزوین، چه نقشی در شکل گیری محوطه های باستانی، نوع استقرار و اقتصاد معیشتی آنها داشته اند.

۲- سابقه و ضرورت تحقیق:

محمد رضا رضایی کلج در سال ۱۳۷۸ خورشیدی قلعه سمیران واقع در شمال غربی تارم سفلی را مورد مطالعه و بررسی قرار داد و نتایج حاصل از آن را در قالب پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی به رشته تحریر در آورد (رضایی، ۱۳۷۸) حسین طارمیان در تابستان ۱۳۸۶ بخشی از تارم سفلی را بررسی و در فضایی به وسعت حدود ۲۵۰ کیلومتر مربع تعداد ۳۱ محوطه ی باستانی را شناسایی کرد و نیز حاصل مطالعات و

بررسی های خود را در قالب پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی تدوین نموده و در مهر سال ۱۳۸۷ در دانشگاه سیستان و بلوچستان ارائه داد (طارمیان، ۱۳۸۷).

منطقه کوهستانی تارم سفلی علیرغم دارا بودن محیط مناسب برای وجود زیستگاه ها و استقرارهای فرهنگی در آن، به واسطه کمبود پژوهش های روشمند و هدفدار باستان شناختی از ناشناخته ترین مناطق ایران به حساب می آید. از این رو تلاش برای انجام این مهم، که به یقین به نتایج باستان شناسانه ی بسیار مفیدی همراه خواهد بود، به وضوح ضرورت این پژوهش را توجیه می کند.

۳- فرضیه ی تحقیق:

پیش از انجام پژوهش برای پرسش مطرح شده، فرضیه ای ارائه شده است:
پاسخ پرسش فوق در قالب فرضیه این چنین است که کوهستانی بودن بخش غربی تارم سفلی قزوین و برخورداری این حوزه از منابع زیست محیطی متناسب با کشاورزی و دامپروری موجب شده است تا استقرارهای دوران مختلف فرهنگی در این بخش کمتر به شکل شهرنشینی و بیشتر به صورت واحدهای کوچک و ساده با اقتصاد معیشتی متکی بر دامپروری و کشاورزی (توامان) باشند.

۴- اهداف پژوهش:

- اهدافی که در بررسی منطقه غرب تارم سفلی قزوین مد نظر قرار گرفته، به شرح زیر می باشند:
۱. جمع آوری داده های مورد نیاز برای ارزیابی، سنجش و نقد فرضیه تحقیق و سعی در تایید درستی یا نادرستی آن.
  ۲. ثبت تمامی مکان های باستانی شناسایی شده بر روی نقشه ۱:۵۰۰۰۰ (تهیه نقشه باستان شناسی منطقه)
  ۳. گاهنگاری نسبی محدوده بررسی با تکیه بر داده های باستانی به ویژه نمونه های سفالین.
  ۴. شناخت ساختار نسبی جمعیت محدوده بررسی در ادوار مختلف فرهنگی.
  ۵. ارائه اطلاعات حاصله در مورد محوطه های باستانی به عنوان چهارچوب نظری برای اجرای پروژه های دراز مدت و روشمند کاوش های آینده در منطقه مورد مطالعه.